

ЛЕКСИЧНІ РИСИ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ В РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА «КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...»

У статті досліджуються лексичні особливості творчої манери О. Ільченка як представника жанру химерного роману на матеріалі роману «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа молодиця».

Ключові слова: химерна проза, бурлескно-травестійний, антоніми, синоніми, архаїзми.

Помирчя С.В., Яценко М.А. Лексические черты химерной прозы в романе А. Ильченка «Козацкому роду нет перевода...». В статье исследуются лексические особенности творческой манеры А. Ильченка как представителя жанра химерного романа, на материале романа «Козацкому роду нет перевода, или же Мамай и Чужая молодица».

Ключевые слова: химерная проза, бурлескно-травестийный, антонимы, синонимы, архаизмы.

Pomirchaya S.V., Yatsenko T.O. Lexical features of prose in a novel chimeric A. Ilchenko, «No waste of Cossack stock...». The article investigates the lexical features creative manner A. Ilchenko as representative of the genre of the novel chimeric, based on the novel «Kozatsky family there is no translation or Someone Else's Mom and young women».

Keywords: chimeric prose, burlesque and travesty, Antonio, a synonym, an archaism.

Творчий доробок Олександра Ільченка посідає визначне місце в українській літературі ХХ століття, хоча його творчість у мовному світі не була предметом окремого дослідження.

О. Ільченко належить до тих письменників, чю творчість можна розглядати в різних аспектах, і кожен із них буде цікавий як дослідникові, так і читачеві.

О. Ільченкові як письменникові було притаманне широке бачення сучасності й історії. Він майстер як історичної, так і сучасної прози. У нього історія — це масштабний вимір епохи минулого з височини сучасності. У житті народу, віддаленому століттями, письменник убачає і стан соціальної, філософської, моральної думки.

Усе це відбиває письменник у романі «Козацькому роду нема переводу...».

О. Ільченко, працюючи в жанрах нарису, історико-біографічної повісті, оповідання, роману, зберігає пропорційність між фактом, вигадкою та доміслом. Переосмислення документа й перетворення його в художньому тексті є одним із способів творення художньої правди і відтворення історичної дійсності. Це є характерною рисою індивідуальної манери письменника.

Однім із захоплень О. Ільченка було колекціонування скарбів рідної мови. Він упорядник багатьох збірок приказок, приповідок, знавець давніх козацьких пісень і звичаїв, «весь поринув у мовну давнину». Своєю творчістю письменник доводить свою пошану до рідної мови, не зрікається «живого влучного слова» лише тому, що воно застаріло. О. Бабишкін зазначає, що «він [О. Ільченко] — послідовний і принциповий противник архаїзації мови. Письменник виступає тільки проти «оканцелярення» мови, проти

простолінійного її занормування. Він — експериментатор у мові, зокрема у введених у літературний вжиток слів розмовного плану...» [1: 24].

Характерною особливістю індивідуальної творчої манери О. Ільченка є також інформаційна насиченість, пізнавальний зміст його творів. Ця риса його індивідуальності пов'язана із психологізацією героя, що проявляється в зацікавленості письменника особливого роду викладу інформації, що характеризує й образ автора-розповідача, який виражає у творі експресивно-оцінний аспект.

Є. Гуцало характеризує О. Ільченка як великого знавця, прихильника усної народної творчості і зазначає, що «...мабуть, серед літераторів важко знайти такого, <...> кому були б такі близькі народні пісні, казки, приповідки, жарти, хто б так кохався в народному мистецтві. Ця любов до народної творчості у письменника з давніх-давен у крові, О. Ільченко зумів зібрати й осягнути великі фольклорні скарби, й вони <...> багато в чому визначили й сформували мистецьку свідомість самого письменника» [3: 147].

Близькість химерного роману до фольклорного зумовлена способом мислення письменника, особливостями погляду на світ та мовностильовими особливостями при змалюванні героїв.

А. Дейч високо оцінив зміст і значення твору О. Ільченка, порівнюючи його із «Енеїдою» І. Котляревського, та зазначав, що «...після «Енеїди» <...> ми не можемо назвати жодного вдалого бурлескного твору, а серед радянських письменників пальма першості в цьому відношенні може бути віддана О. Ільченку» [4: 243].

У 60–80-х роках ХХ століття набула популярності в українському літературному процесі химерна проза. Тлумачення терміну «химерна проза» надавали багато критиків, однак визначальною рисою вважалася не тільки фольклорність, а й, на думку М. Жулинського, жартівливо містифікований погляд на людину.

Л. Масенко вважає засновником жанру химерної прози, як «...специфічно національного, українського» О. Ільченка із його романом «Козацькому роду нема переводу...» і зазначає, що «...химерний роман слід розглядати передусім як спробу відображення в сучасній літературі тієї стильової лінії, що справила великий вплив на <...> формування не лише нової української літератури і літературної мови, а саме лінії сміхової, бурлескно-травестійної» [7: 27].

О. Ільченко у творі використав мовностильові риси, орієнтовані передусім на усне розмовне мовлення. Роман «Козацькому роду нема переводу...», визначений письменником як «химерний роман з народних уст», коріння якого криється у фольклорі, у художній свідомості народу, написаний «соковитою народною українською мовою».

Однією з особливостей тексту є численні ремінісценції й посилання на класичну літературу: Псалтир (про виноградник із «Пісні пісень»): *нехай він цілує мене цілунком своїх уст! ласкавість бо твоя над вино солодша... Ви не дивитись, що я смаглява є, — се сонце мене осмалило...* [6: 18]; «Журнал» Т. Шевченка («Земляк мій часом, — мимоволі, звісно, і в потрясаючий фінал «Гамлета»...), *(З кого ремінь деруть, з кого вже й лій топлять)*, з трактату Семіона Тимофіївича «Наука християнська»: *закликали попів балакати з людьми «простою барзо мовою», він пояснював, що «широка та узловата мова*

рідкий позиток чоловіку приносить, але проста і коротка, а до того з виразу-мінням одкрита мова в прудкім часі ... двома або трьома словами короткими барзо много слів може в собі замкнути... [6: 198]; інколи наводяться цитати з французьких творів, з «Опису України» де Боплана, великою повагою користується Біблія: *хто одукованіший, бурсак який-небудь, згадав би щось таке із Святого письма, євангеліста Марка: «тяжко сумно душа моя»* [6: 182]; кілька віршів зі Святого письма: – *Що ліляя поміж тернами, те мила моя – поміж дівами ... Покри́ть мене вином, освіжіть мене яблуками: від любові знемагаю...* [6: 19] й античні твори Сенеки, Горація: *греки говорили, що кохана жона богом дана, як і смерть* [6: 33]; *краплина застая – солодша від барла мудрости* [6: 18]; (як казав Цицерон про Помпея), *закоханий в себе самого – без суперника* [6: 9].

Як наслідок творчого осмислення явищ і подій у тексті з'являються авторські філософські сентенції: *Життя є наука про смерть* [6: 94]; *Всяке життя є наслідок солодкої любові, а всяка любов є початком гіркого життя* [6: 138]; *Найдорожчим скарбом завше є людина* [6: 286]; *Скаржачись на вічний плин часу, ти гаєш його* [6: 257]; ... *мова є не тільки найпевніший засіб поневолення, а й вірне ... надійне оружжя добування волі, бо геній народу без буяння рідної мови не варт нічого* [6: 381]; *Життя без кохання – нічого не варте* [6: 366]; *Душа людини... завше просить того, що зась* [6: 251] – ці та багато інших висловлювань лежать в основі філософії твору.

Аналізуючи мову роману, критики неодноразово вказували на «нагромадження синонімів» у тексті твору. Л. Масенко «нанизування синонімічних рядів» пояснює характерною мовностильовою рисою бурлескного жанру, що типово для химерних творів, «орієнтованих переважно на просторічну лексичку і довгі переліки побутових реалій» [7: 28]. Так уміння випивати О. Ільченко виражає градацією однорідних дієслів на позначення дії пити: *Козак Мамай також умів, нівроку йому, добре-таки вмів клякати й вихляти. ... Умів він дудлити й жлуктати. Кубрячити, смикати й лигати. Кружати, смалити, смоктати, цмулти, цюкати, хлебстати. З кухлів, з варт, з чарок, з покришок, з мисок і макітер, з коновок і відер, умів пити ручковою, пити нахильці, черкати і черкати, – все він умів, анахтемський Козак Мамай* [6: 248]. Однорідними словами-іменниками *кухлі, вarti, чарки, покришки, миски, макітри, коновки, відра* автор зображує не тільки предмети тогочасного побуту, а й підкреслює різноманітне вміння пити. В. Русанівський про багатство синонімів у романі говорив, що «...іноді їх так густо, що аж ряхтить перед очима» [8: 9]. Наприклад, на позначення поведінки пана обозного письменник використовує низку дієслів, кожне зі своїм лексичним значенням, але в контексті вони утворюють синонімічний ряд для зображення дії – причепурюватися: *...почав наш пан обозний надиматись, напринджуватись, набундочуватись, напужуватись, нажаблюватись, нагиндичуватись ... напудрюватись, мов сич на сову...* [6: 25]. Ампліфікаційні ряди в романі – не проста данина жанрові, а й важливий засіб вираження різної міри інтенсифікації дії або ознаки.

Під час діалогу із полоненими німцями для вербалізації поняття *їсти*, крім емоційно-нейтрального слова *їж*, автор використовує синоніми, що виражають не лише високий ступінь інтенсивності дії, а й – високий ступінь зневаги до чужинців: *Ось ложка. Тріскай! / Ми не тріскаємо, а споживаємо.../*

Лопай, нечиста сило! ... ми не лопасмо, а годуємося, як і належить людям благодним!... / Жери!... / Їж! — наполягав Мелхиседек ... / Лигай-но! — підбадьорював бундючного барона Козак Мамай. / Наминай, собако! — звелів пан сотник... / ковтай!... — коли ти не годен навіть козацької страви заживати, то чого ж ти нашу землю плюндрувати? ... Гамай! [6: 436].

На позначення внутрішньої сили, незламної волі українських козаків, зовнішньої привабливості, синонімічний ряд представлений у тексті прикметниками й дієприкметниками: *...як там гасає Омелько по Москві ..., сонцем у степах недопечений ..., хижим звіром у лісах недогрозаний, оводами, шершнями та комарами в лугах та болотах недогрозений, голодний, обшарпаний, лютий-прелютий...; ...Климко, гнучкий, високий, гожий, дотепний і скорохвацький, мав за плечима торбину... [6: 513]. У діалозі, наприклад, — *Без притулку тиняється? — просто спитала гончарівна. — Без прихилища, — кивнула няня* — синоніми виконують уточнювальну функцію. Характеристика персонажів, перелік їхніх рис може відбуватися через сполучення синонімів і антонімів: *...це була звичайна собі дівчина, метка й моторна, не куца й не цибата; не білява, й не чорнява, й не руда; не потвора, але ж і не вродлива, не краля; досить-таки крихкотіла і навіть рябенька трішки, дзюбата після вісню... [6: 520].**

Мова роману О. Ільченка відзначалася кількістю прикладок, на що у свій час звертав увагу дослідник химерної прози В. Русанівський, виокремлюючи у творі два структурно-функціональні різновиди: фольклорні (фольклорного типу) та індивідуально-авторські. Прикладом прикладок фольклорного походження є: *кіт-воркіт, жар-птиця, коник-стрибунець, шапка-бирка, рутам'ята, коні-змій, велет-люди, життя-буття*. Серед прикладок авторського походження виділяють такі, друга частина яких є означуване, а перше — означення, наприклад: *кривоприсяжець-гетьман, француз-рибак, вояки-найманці, жовтожупанники-лейстровики, сліпець-кобзар, люлечка-зінківка, хитрюга-козарлюга, нетяги-козаки, пан-бог*; та з семантично рівноцінними обома частинами: *вояки-найманці, пани-начальники, брати-лебедики, братчики-ремісники, каліка-нехода* [8: 10].

У тексті твору ми знаходимо численні авторські неологізми, створені на основі загальновідомих слів: наприклад, слово *дивизна* — від слова *диво*, *щитити* від слова *щит*; *собакувато визвірівся* — визвірівся як собака; *бажанчик* від слова *бажати* (за типом *мазунчик*); *переступний вік* — перехідний вік; *лабузливий* від *підлабузнюватись* та багато інших. На незвичайне захоплення О.Ільченка «гра словами» В. Русанівський реагує так: «... автор настільки захоплюється незвичними словами і їх творенням, що втрачає контроль над їх емотивним забарвленням» [8: 11].

Не можна не звернути увагу на використання автором давніх слів — архаїзмів, які вийшли з ужитку сучасної української мови і стали не зрозумілими сучасному читачеві: *ласкавий читальнику* — ввічливе звертання, *ознайомити* — повідомити, *заказати* — заборонити, *починок* — початок, *жакувати* — грабувати, *скупитися* — зібратися, *спитувати* — пробувати, *баяти* — казку розказувати, говорити, розповідати, *потуга* — сила (військова потуга), *безлітній* — вічний. Однак архаїчні слова вживаються письменником для створення мовними засобами колориту епохи: проте ці слова — архаїзми для нашого часу, а для часу, коли відбувалися події роману, вони були звичайними словами.

Із приводу архаїзмів у романі О. Ільченка, то слід підкреслити, що цей шар лексики як для історичного роману не дуже поширений, він використовується як мовна деталь, яскрава цяточка. Автор не перенасичує творчі застави словами (навіть історизмами послуговується з великим тактом): мова його – напрочуд сучасна, однак прекрасно відбиває епоху. І відбувається це ще й тому, що твір майже позбавлений лексики ХХ століття.

У романі діють герої, що належать до різних соціальних й освітніх шарів, окрім того, учасником подій виступає автор, тому для характеристики освічених персонажів автор та оповідач уживає записані слова: *фабула, інтрига, діалог, сюжет, трагедія, жанр, текст, імпровізація, версифікатор*; слова із різних мистецьких сфер: *режисер, флейта, віола, цитра, грація, актор, акробат, жонглер, грим, архітектура, контральто*; назви наукових професій та їхніх праць: *математик, астроном, ботанік, трактат, лабораторія, аксіома*; церковні звання: *папський нунцій, кардинал, сакарлярій, канонік*; назви мір місткості: *пінта, кварта* тощо.

Аналіз мовностилістичних особливостей химерного роману «Козацькому роду нема переводу...» свідчить: О Ільченко є оригінальним майстром слова, він володіє індивідуальним художнім баченням світу; під час написання роману «керувався почуттям відповідальності за рідне слово, почуттям, яке в середовищі українських митців із зрозумілих причин набуває особливої гостроти» [7: 33].

Для передачі думок, почуття, психологію персонажів, автор не лише насичує їхню мову, як і мову оповідача, яскравими фольклорно-пісенними елементами, а й водночас відбиває особливості мови епохи козаччини.

У свій час В. фон Гумбольдт зазначав, що для того, «щоб мова залишалась і народною, і високорозвиненою <...> ніколи не повинна перериватися правильна її циркуляція від народу до письменників і від них – знову до народу» [2: 164]. Саме такий процес взаємодії літературної мови і мови народу спостерігається в мові роману О. Ільченка.

Мова твору О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» така народна і разом із тим оригінальне явище, що в одній статті не може бути схарактеризована повною мірою. Цей твір із мовного погляду потребує детального багатопланового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бабишкін О.** Олександр Ільченко, автор химерних книг / О. Бабишкін // Радянське літературознавство. – 1969. – № 6. – С. 15–24. 2. **Гумбольдт фон В.** Избранные труды по языкознанию. / В. фон Гумбольдт. – М., 1984. – С. 164. 3. **Гуцало Є.** «Химерне» в реальному (Про творчість письменника О. Ільченка) / Є. Гуцало // Дніпро. – 1975. – № 2. – С. 145–150. 4. **Дейч О.** «Козацькому роду нема переводу» / О. Дейч // Дружба народів. – 1959. – № 5. – С. 243. 5. **Жулинський М.** Роздуми над українською українською прозою 60–80-х років / М. Жулинський // Радянське літературознавство. – 1987. – № 11. – С. 23–24. 6. **Ільченко О.** «Козацькому роду нема переводу...» (український химерний роман з народних уст). / О. Ільченко. – Київ. – 1959. – С. 7–587. 7. **Масенко Л.** Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури / Л. Масенко // Мовознавство. – № 1. – С. 27. 8. **Русанівський В.** Мова химерного роману / В. Русанівський // Мовознавство. – 2006. – № 4. – С. 8–13. 9. **Помирча С.В.** Вербалізація етнопсихічних архетипів у романі Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» [Текст]: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Помирча Світлана Вікторівна. – Харків, 2009. – 205 с.